

قازاق اۆز اءلىپبەسىنىڭ قانۇننامىسى

زاڭ - جارعىلار

شىنجاڭ خالىق باسپاسى

قازاق اۆزگەرتىش تارىخى

زاڭ - جارعىلار

شىنجاڭ خالىق باسپانى

۲۰۰۹ ئۆزگىچى

图书在版编目(CIP)数据

哈萨克民间文学大典. 民间法律法规: 哈萨克文/巴比 编.
— 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2009. 6

ISBN 978 — 7 — 228 — 12611 — 8

I. 哈... II. 卡... III. ① 哈萨克族 — 民间文学 — 作品综合集 — 中国 — 哈萨克语 (中国少数民族语言) ② 哈萨克族 — 习惯法 — 汇编 — 中国 — 哈萨克语 (中国少数民族语言) IV. I277

中国版本图书馆 CIP 数据核字 (2009) 第 086632 号

责任编辑: 赛力克
校 对: 哈力木拉提
封面设计: 夏提克

哈萨克民间文学大典—
民间法律法规 (哈萨克文)

巴比 编

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码: 830001)

新疆新华书店发行

新疆八百印务有限公司印刷

880 × 1230 毫米 32 开本 7.25 印张

2009 年 6 月第 1 版 2009 年 6 月第 1 次印刷

印数: 1 — 3000

ISBN 978 — 7 — 228 — 12611 — 8 定价: 13.00 元

از ۇلتاردىڭ تاڭداۋلى كىتاپتارىن شىعارۋعا ارناالغن مەملەكەتتىك قارجى ارقىلى دەمەلگەن نىشان

全国少数民族出版资金资助项目

جاۋاپتى رەداكتور: سەرىك باقتقان ۇلى
كوررەكتور: قالمۇرات جارمۇقامەت ۇلى
مۇقاباسىن جوبالاعان: شاتتىق اڭسا

قازاق اۋىز ادەبىيەتىنىڭ قازىناسى —

زالىڭ - جارعىلار

باسىپعا دايىنداعان: بابى توقتار ۇلى

*

شىنجاڭ خالىق باسپاسى باستىردى
(ئورمىجى قالاسى وڭتۇستىك ازاتتىق كوشەسى 348 - (ۋلا)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتاپ دۇكەنىنەن تاراتىلدى
شىنجاڭ باباي باسپا ستەرى شەكتى سەرىكتىگىندە باسلىدى
فورمات 1/32 880 × 1230، 7.25 باسپا تاباق

2009 - جىل، ماۋسىم 1 - باسپاسى

2009 - جىل، ماۋسىم 1 - باسلىۋى

تىراجى: 3000 — 1

ISBN 978 — 7 — 228 — 12611 — 8

باعاسى: 13.00 يۋان

باسپادان

قازاق حالقىنىڭ اۆز ادهبىيەتى ءوزىنىڭ كوركەمدىك -
يدەيالىق نارىمەن، ەستەتيكالىق قۋات - تەگەۋرىنىمەن، ءتۇر -
جانرلارنىڭ مولدىمەن، تاقىرىپتىق جانە سىۋجەتتىك
بايلىمىمەن، قوعامدىق - الەۋمەتتىك جانە تارىيەلىك تەرەڭ ءمان -
مازمۇنىمەن ەرەكشەلەنەدى . ول كۈنە تاس داۋىرىندە پايدا بولپ،
تۈركىلىك تۈستى باستان كەشىرگەن، ودان بەرى دە قازاق
حالقىنىڭ قالىپتاسۋ تاريحىمەن بىتە قايناسپ، بىرگە جاساپ
كەلە جاتقان تەڭدەسى جوق رۋحاني مۇرا. ول بايرىعى اتا -
بابالارىمىزدىڭ نانم - سەنىمدەرىنەن، تاريحىنان، تۇرمىس -
تىرشىلىگىنەن، اسىل - ارمانى، بىلىك مۇراتىنان جان - جاقتى
مەلۇمات بەردى ءارى ۇلتتىق رۋحاني مادەنيەتتىڭ عاسىرلار
تىزبەگىندەگى تاريحي وزگەرىسەن، ەتيكالىق سانامەن قارايلاس
ءجۇرپ وتكەن جولدىن دا كوز الدىمىزعا ەلەستەتە الادى . اۆز
ادەبىيەتىنىڭ شىعارۋشىسى دا، تاراتۋشىسى دا، تىڭداۋشىسى دا —
حالىق. سوندىقتان، ول شىن مانىندە، حالقتىڭ ءوز ەنشىسى
بولپ تابىلادى. يەنى اۆز ادهبىيەتى — حالق
شىعارماشىلىقىنىڭ ايرىقشا سالاسى، اۆزىشا شىعارىلىپ، اۆزىشا
تاراعان كوركەم ادهبىي تۈنىدىلاردىڭ جىيىنتىق اتاۋى. سونمەن
بىرگە، عىلىم مەن مادەنيەتتە «حالق شىعارماشىلىعى»،
«حالقتىڭ اۆزىشا ءسوز ونەرى» دەيتىن اتاۋلار دا وسىعان جاقىن
ماعىنادا قولدانىلادى. 1846 - جىلى اعىلىش عالمى ۋىليام
تومس ۇسىنعان فولكلور (اعىلىششا حالق دانالىعى) ءسوزى دە

اۋىز ادەبىيەتى اتاۋى ءۇشىن حالقارالىق عىلمىي اتاۋ رەتىندە قابىلدانغان. بۇلاردىڭ قاي - قايسىسى دا ءبىرىنىڭ ورنىنا ءبرى قولدانىلىپ كەلەدى. باتىس ەۋروپا، امەرىكا، اۋسترالىيا حالقتارىنىڭ ءىمىمىندا بۇل ءسوزدىڭ ماعىناسى تىم اۋقىمدى، ول حالقتىڭ كىىم - كەشەك، قۇرال - جابدىق، ادەت - عۇرىپ، تۇرمىس - سالت، نانىم - سەنىم، سونداي - اق، ءتۇرلى كوركەمونەرىن (پوەزيا، مۇزىكا، ءبى، ويۋ - ورنەك، توقىما ونەرى، ت. ب) تۇتاستاي اتاۋ ءۇشىن قولدانىلادى. بۇل جاعىنان العاندا ول تەك اۋىز ادەبىيەتىن عانا ەمەس، «ەتئولوگيا»، «ەتئو مادەنىيەت» دەيتىن ءىمدارمەن دە ساباقتاسىپ، ماعىنالاسىپ جاتادى. قازاق ادەبىيەت تانۋ عىلىمىنداعى «اۋىز ادەبىيەت» دەگەن ءىم دا «فولكلوردىڭ» وسى مانىمەن ساباقتاس دەپ قاراۋعا ابدەن بولادى. بۇلار ءبىرىن - ءبرى تولىق سىپاتتاي بەرەدى. اۋىز ادەبىيەتىن زەرتتەيتىن عىلىمدى «فولكلور» دەپ اتاۋىمىزدا وسىعان بايلانىستى.

ءبىز وسى ۇستانىمدى باسشىلىققا الا وتىرىپ، قازاق ادەبىيەتىنە ءڭبەك سىڭىرگەن ءبىر ءبولىم عالىمداردى نەشە مارتە شەكە ءتۈيىستىرىپ «قازاق اۋىز ادەبىيەتىنىڭ قازىناسى» دەگەن فولكلور اتاۋىنا سىيىمدى تاقىرىپتا ۇلاسىپالى كىتاپ شىعارۋدى مىندەتكە الدىق. ماقسات - فولكلورعا جاتاتىن دۇنيەلەردى شاما بار تولىق قامتۋ. ويتكەنى، كوشپەلى قوعامدا فولكلور بەلگىلى ءبىر الەۋمەتتىك توپتىڭ عانا شىعارماشىلىعى ەمەس، جالپى حالقتىڭ حانى مەن قاراسىنا، باتىرى مەن بىينە، بايى مەن كەدەينە ورتاق ونەر، امبەگە تىەسەلى مۇرا. سول تۇستا بۇكىل قوعام اۋىزشا ونەر مەكتەبى بولدى. وسىعان لايىق اۋىز ادەبىيەتىنىڭ جۇگى دە وراسان زور بولدى. حالقتىڭ تاريحي زەردەسى، فىلوسوفىالىق وي - تۈيىندەرى، پەداگوگىكالىق

تاجىرىيەسى، ادامگەرشلىك ولشەمدەرى، كاسىپتىك ادەبىيەتكە
ءتان كوركەمدىك سۇرانىستارى، تەاتىرلىق ونەرگە تىەسەلى ەسەسى
اۋىز ادەبىيەتىنە جۇكتەلدى. ءس جۇزىندە اۋىز ادەبىيەتىنىڭ
ارالاسپايتىن سالاسى قالعان جوق. ءبىز بايىرىعى اتا -
بابالارىمىزدىڭ وسىنداي ونەر مەكتەبىنەن جارالعان بارلىق
دۇنيەلەرىنىڭ باسىن بىرىكتىرىپ جالپى حالققا، كەلەر ۇرپاققا،
زەردەلى زەرتتەرمەندەرگە تابىس ەتۋ ماقساتىندا «قازاق اۋىز
ادەبىيەتىنىڭ قازىناسىن» الدارىڭىزعا تارتتىق.

قازاق اۋىز ادەبىيەتى ۇلكەن تۇلعالدان باسپا ءسوز بەتتەرىندە
جارقىق كورىپ بولدى. ءبىراق، ءالى دە شاشىراندى كۇيدە. رەفورما
جاساپ، ەسك اشۋدان بەرگى 30 جىل بويى شىنجياڭ حالىق
باسپاسىنان اڭىز - ەرتەگىلەر، قارا ولەڭدەر، قىسا - داستاندار،
قازاق ەمشىلىگى، دەنە تاربىيە، ۇلتتىق اس - تاعامدار، ت.ب.
فولكلورعا قاتىستى دۇنيەلەر ۇزبەي جارقىق كورىپ كەلەدى.
1979-جىلدان باستاپ «شالەن» جۇرنالىن شىعارىپ اۋىز
ادەبىيەتىنىڭ العاشقى سونى مۇرالارىن جىناپ، تۇڭعەش توپتا
باسىلىم كورسەتتى. ءبىز بۇل جولى وسى نۇسقالاردى نەگىزگە
الا وتىرىپ جانە ەلىمىزدىڭ ءشى - سىرتىندا باسىلىم تاپقان
نۇسقالارىن سالىستىرۋ، سارالاۋ، تولىقتاۋ، رەتتەۋ ارقىلى
جانرلار بويىنشا جۇيەلى قۇراستىرىپ وتىرمىز.

قازاق اۋىز ادەبىيەتىنىڭ ءتۇر - جانرلارى مول جانە كۇردەلى
بولىپ كەلەتىندىكتەن جانرلىق جاقتان ءبولۋ بىزگە قىيىندىق
تۇدىردى. ءتۇرلى تانىمدار ارا تالاس - تارتىستان سولڭ اقىندار
ايتىسى، اڭىز - ەرتەگىلەر، باتالار، جاڭىلتىپاشتار، جۇمباقىتار،
جىراۋلار جىرلارى، زالڭ - جارىغلار، كۇلىدىرگىلەر، قارا
ولەڭدەر، قىسا - داستاندار، ماقال - ماتەلدەر، مىسال -
تامسىلدەر، تۇرمىس - سالت جىرلارى، ۇلەسكەرلەر، ۇلتتىق

ويىندار، خالىق اندەرى، شەجەرە، شەشەندىك سوزدەر دەپ ون
 سەگىز توپقا جىكتەدىك. عىلمىي ءبولۇ جاعىنا قاتال تالاپ
 قويغانىمىزبەن كەيىنر وقشاۋ قالاتىن جانرلاردى وسى توپتىڭ
 ئىچىلى بىرنە تەلىدىك. مىسالى: ميفتەرگە قايسىلار جاتادى،
 ائىزدارعا قايسىلار جاتادى دەگەن سياقتى ماسەلەرگە كەلگەندە
 پىكىر بىرلىگىنە كەلە المەندىقتان «ئىز - ەرتەگىلەر» دەگەن
 ءبىر اتپەن جىبەرىپ ئىچىنا قاراي ورنالاستىردىق. ماقال -
 ماتەلدەر بۇدان بۇرىنقى باسلىمداردىڭ جەنە شەتەلدەگى
 باسلىمداردىڭ بارىندە تاقىرىپتارعا بولىنگەن، ءبىراق، مۇنداي
 ماقال - ماتەلدەر وتە كوپ قايتالانادى، ويتكەنى، قازاقتىڭ ءبىر
 ماقالى بىرنەشە ماعىنا بەرىپ، بىرنەشە تاقىرىپتى قامتىدى.
 سوندىقتان، ءبىز الفاۋىت تارتىپكە سالىپ (ءبىرىنشى جولدىڭ
 ءبىرىنشى دىبىسىن نەگىزگە الىپ) شىعاردىق. خالىق اندەرىنىڭ
 قاي ءبىرىن الساق تا تۇلىۋ ائىزى، تارىخى بار ءارى خالىقتىق
 قاسىيەتى بويىنشا كوپ ۋارىانتتى. ءبىز خالىق اراسىنا ەڭ كوپ
 تارالغان ءبىر نەمەسە بىرنەشە ۋارىانتتىن نەگىز ەتتىك. سونىمەن
 بىرگە مۇمكىندىگىنشە ەڭ بايرىقى نۇسقاسىن اۋدى ولشەم
 ەتتىك. ال، «زال - جارەلارعا» دا وسى ۋوردىستى ۇستاندىق،
 نەگىزىنەن خالىقتىق سىپات العان تۇندىلاردى بەردىك. قالعان
 پىكىردى وقىرمان ءوز قولدارىنا العان سولق ايتار دەپ وسى
 بويىنشا باسۋعا كەلىستىك.

شىنجاڭ خالىق باسپاسى
 2008 - جىل، شىلدە

مازمۇنى

كىرىس ءسوز 1

ءىرىنشى ءبولىم

قازاقتىڭ ەجەلگى تايپالارىنىڭ ادهت - زاڭدارى 10

ەجەلگى ساقىتار جانە ونىڭ ادهت - زاڭدارى 10

ەجەلگى ءۇيسىن ەلى جانە ونىڭ ادهت - زاڭدارى 14

قاڭلى حاندىعى جانە ونىڭ ادهت - زاڭدارى 24

عۇندار جانە ونىڭ زاڭى 26

قازاقتىڭ نەكە، وتباسى جانە مۇراگەرلىك جونىندەگى ادهت -

زاڭى 29

ەكىنشى ءبولىم

ورتا عاسىردىڭ ورتا جانە سوڭعى كەزىندەگى قازاقتىڭ زاڭ -

جارەملەرى 33

- 33 قاسم خان جانە ونىڭ «قاسقا جولى»
 38 ەسىم خان جانە ونىڭ «ەسكى جولى»
 58 تاۋكە خان جانە ونىڭ بىلىك قۇرغان كەزەڭى
 65 «جەتى جارەنىڭ» ءتۈپ توركىنىن ءتۈسىندىرۋ
 100 «جەتى جارەنىڭ» جۇنق تۈردەگى جۈيەسى

ءۇشىنشى ءبولىم

- 104 تاياف زامانى قازاقتىڭ جەرگىلىكتى زاڭ - ەردەلەرى

قازاقتىڭ ەڭ سوڭعى بىلەرى — اباق كەرەيدىڭ ءورت ءيى جانە ونىڭ

- 106 زاڭ - ەرجەسى تۋرالى

- 112 قاراموللا ەرجەسى

- 131 اباقۇم توتەنشە سىيەزىندە جازىلعان ەرجە

- 136 ۇلكەن الماتى توتەنشە بىلەر سىيەزى ەرجەسى

- 138 سىتىقكول جانە جاركەنت ۋەزدەرى

- 142 سىتىقكول جانە جاركەنت ۋەزىنىڭ تۇرعىندارىنا ارىنالعان ەرجە

- 147 بلە توتەنشە بىلەر سىيەزى ەرجەسى

- 1894 - جىلعى شۇباراعاش توتەنشە بىلەر حالىقارالىق سىيەزى

- 149 ەرجەسى

- 158 قۇربانقايق ەرجەسى

- 162 شار كۇشىك ەرجەسى

- 169 الماتى توتەنشە سىيەزىنىڭ ەرجەسى

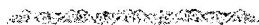
- ايغر - كومگەن توتەنشە بىلەر سىەزىنىڭ ەرەجەسى 172
- كوبكول وزەننىدەگى سىەز 176
- الماتى توتەنشە بىلەر سىەزىنىڭ ەرەجەسى 181
- ەرەجە 187
- سەمەي وبلىستىق بىلەر سوتى سىەزدىڭ ەرەجەسى 190
- بۇقاباي بالالارنىڭ «ىنتىماق ەرەجەسى» 191
- تورت ئىي تورەنىڭ زالى - ەرەجە تۈزىمدەرى 193
- اباق كەرەي ەرەجەسى 215

كەرسى سۆز

تارىخىي دەرەكتەرگە نەگىزدەلگەندە قازاق خالىقىنىڭ ارعى تەڭگى ياعنى ءتۈپ توركىنى جەلگى ساقىتار، ۇلى ءيۈزى (ۇلى ءجۈز)، ءويسىن، قاڭلى، الان، ءۇندار بولسى، ولاردىڭ بارلىعى العاشىندا رۇلار، ودان رۇلار بىرلەستىگى، ونان سوڭ تايپالار وداعى بولسى قالىپتاسقان. ولار ناسلىدىك بەلگىسى، ەكونوميكالىق تۇرمىس - سالتى، مادەنيەتى مەن ءتىلى جاقتارىنان ورتاقىتىققا يە بولسا دا، العاشىندا تايپالىق وداقتار كۈلمەندە ءارقايسى دا ءوز الدىنا ءومىر ءسۈرىپ كەلدى. كەيىن 6 - عاسىردان 12 - عاسىرعا دەيىن تۈرك، تۈركەش، قارلىق، قاراخانىلار جانە باتىس لياۋ خاندىقتارىنىڭ قارمىقىدا بولدى. قازاق خالىقىنىڭ قۇرامىنداعى رۇ - تايپالار ياعنى كەرەي، نايىمان، مەركىت، قوڭىرات، دۇلات، جالپىر، قىپشاق تىلى باسقارلار زامانىمىزدىڭ 13 - عاسىرىنا دەيىن ورتا ازيانىڭ ۇلان - بايتاق وڭىرىندە ءارقايسى ءوز الدىنا خاندىق قۇردى. ولار شىڭشىس خاندىق شاپقىنشىلىعىنان كەيىن 13 - عاسىردىڭ باسنان 15 - عاسىردىڭ ورتالارىنا دەيىن «التىن وردانىڭ» قارمىقىنداعى اق وردا بىلەۋشىلەرنىڭ ۇستەمدىگىندە بولدى. اق وردانىڭ نەگىزگى خالىقى قازاق بولدى. ونىڭ ۇستىنە، الدەقاشان ءبىرتۇتاس جەر اۋماعى، ءبىرىڭعاي شارۋاشىلىق تۇرمىسى، ورتاق ءتىلى (كونە قازاق ءتىلى)، مادەنىتى جانە ەلدىك تۇتاستىعى بولغاندىقتان، اتى اق وردا بولغانىمەن، شىن مانىندە قازاق مەملەكەتى ەدى. اق وردانىڭ ەڭ سوڭى حانى باراق خان 1428 - جىلى شىكى قاقتىعىس سالدانىنان مەرت بولدى. وسىدان كەيىن اق وردانىڭ بەرەكەسى كەتىپ، ىدىراپ، ول ءابىلقايرىر خاندىعى (وزبەك خاندىعى) جانە نوعاي خاندىعى سىندى ەكى بۆلەككە بۆلىندى. بۇل كەزدە سىرتتا كورشى ەلدەرمەن جاۋلاشقان سوعىس، شىكى باق تالاستىق، تاق تالاستىق قىرقىسۇلار، خالىقتى اۋىر قاناۋ مەن ەزۋ سالدانىنان خالىق

ابدەن مەزى بولسۇپ، ودان قۇتلۇدۇي ويلايدى. وسنداي ءتيممدى ورايدان پايدالانىپ اسلىنىدەگى اق وردانى قۇرۇشى وردا جەننىڭ زۇياقتارى كەرەي مەن جانئبەك سۇلتاندار ءابلقاير ۇستەمدىگىنەن باس تارتىپ، وزدەرىنە ەرگەن ءبىر ءبولسىم قازاققى باستاپ، سول كەزدەگى موغۇلستان قاراستىلىعىنداعى قازاقتىڭ جەلگى ءوز مەكىنى شۇ، تالاس، جەنسۇ بويلارىنا كوشىپ كەلدى. مىنە وسى وڭىردە تۇغىش رەت قازاق اتىمەن اتالعان مەملەكەتنىڭ ۇكىمەت قازاق حاندىعى قۇرىلادى. ورتالىعى العاشىندا سعائاق، كەيىن تۇركستان (ياسا) قالاسى بولادى. قازاق خاندىعىنىڭ قۇرىلعان ۋاقتى 1456 - جىلى بولسۇپ، ول 1846 - جىلداعا دەيىن جالعاسقان. 1755 - 1757 - جىلدارى چىڭ پاتشالىعى جوڭغارلاردى تالقانداپ، جوڭگونىڭ باتىس - سولتۇستىگىن بىرلىككە كەلتىردى. ابلاي خان چىڭ پاتشالىعىغا قاراعاندىعىن جاريالادى. ءبىراق قازاق حاندىعى (ەلى) 1730 - جىلداردان باستاپ شار روسسيانىڭ شاپقىنشىلىعى سالدارىنان ونىڭ وتارىنا اينالا باستاعان ەدى. شار روسسيانىڭ كىلىگۈمەن ابلاي خاننان كەيىن قازاق حاندىعىنا ۇلى خان سايلانباى. شار روسسيا وتارشىلدارى ماقساتتى تۇردە ءۇش ءجۇزدى جەكە - جەكە بولىشكەپ باسقارپ، جۇزدەردىڭ ءوز حاندارىن بەلىگىلەپ بەردى. كەيىن ونى دا ارتىق كورگەن رەسەي ۇكىمەتى 1822 - 1824 - جىلدارى حاندىق ۇكىمەتنى جويىپ، قازاقستاننىڭ كەڭ - بايتاق جەرىن وتاراۋ شاپقىنشىلىق ساياساتىن ورىنداپ بولدى. ءبىراق ولاردىڭ شاپقىنشىلىقى قازاقتاردىڭ قاتتى قارسىلىعىنا ۇشراپ وتىردى. ءتپتى، ءبىرتالاي كوتەرىلىستەر بولسۇپ، سونىڭ شىندە ابلاي خанныڭ نەمەرسى كەنەسارى قاسىم ۇلى حالىقتى باستاپ ءبىرتالاي جەرلەردى ازات ەتەدى. ازات ەتىلگەن جەردەگى حالىق ونى قولداپ، 1841 - جىلى ءۇش ءجۇزدىڭ ۇلى حانى سايلادى. شار روسسيا وتارشىل ۇكىمەتى 1846 - جىلعا كەلگەندە باسىم اسكەري كۇشپەن كوتەرىلىسشىلەردى جويادى. كەنەسارى دا قازا بولدى.

قازاقتاردىڭ تايۋ زاماندا مەملەكەت اتىلعان ۋىلتقا اينالۋى شار

روسىيانىڭ قازاقتىڭ كەڭ - بايتاق دالاسىن شاپقىنشىلىق جاساپ يەلەپ
 الۋىنان كەلىپ شىققان. قازىر قازاقتار 40 نەشە ەلگە بولۇنىپ كەتكەن.
 مۇنىڭ ئىشىدە باستىلار قازاقىستان، جۇڭگو، رەسەي، وزبەكىستان،
 موڭغۇلىيا، تۈركىيا قاتارلى ەلدەرگە بىتىراپ قونىستانغان. جالپى جان
 سانى 15 مىللىيون شاماسىندا. نەشە مىڭ جىلدىن بەرى قازاق حالقى كەڭ
 - بايتاق سىلارنىڭ اسقار تاۋلى، نۇرورماندى وڭىرلەرىدە كەيدە قۇمدى
 دالالارى مەن شول جازىرالى وڭىرلەرىدە تىرشىلىك ەتىپ، تەلەگەي
 تەڭىز سۇيىسپەنشىلىگىمەن باتىر دا قايسار، كەڭ پەيىل ارى اق جارقىن
 مەنەزمەن لىقسىعان سۇلۇ تاىبىعاتتىڭ شۇلەن شۇعلاسىنان نارالىپ،
 اقىل - پاراساتىن تاستىپ، اسەم ارى الۋان تۈرلى سىلارا مادەنىيەتنى
 جاراتتى. وسىنىڭ ماڭىزدى قۇرامداس بولەگى قازاقتىڭ زالك مادەنىيەتى
 ەسەپتەلەدى. قازاقتىڭ زاڭدارى قازاقتىڭ كوشپەلى مال شارۋاشلىغىن
 نەگىز ەتكەن قوعامدىق قاتنىناستىڭ تۋىندىسى بولغاندىقتان، ۇز
 ەرەكشەلىگىمەن، دارالىمىمەن اىگىلەندى.

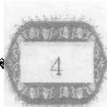
سوناۋ ەرتە زاماننان قازىرگە دەيىن ارقانداي ەبىر زاڭنىڭ جارقىقا
 شىعۋى مەن ۇمىر سۇرۇۋ جانە دامۋى بەلگىلى قوعامدىق قاتنىاس
 نەگىزىدە بولادى. مۇنداي قوعامدىق قاتنىاس اۋەلى قوعام مۇشەلەرى
 اراسىنداعى قاتنىاس بولۇپ، وسىنداى قوعامدىق قاتنىاستاردىڭ
 كۈبەيۋىنە بلەسىپ، قوعام مۇشەلەرىنىڭ ەبىر تۇلعالانۋىمەن بىرتەندەپ
 تەڭدىك، ادىلەتتىلىكتى مازمۇن ەتكەن قوعامدىق تارتىپتىڭ
 قاچەتتىلىگى جارقىقا شىعادى. زالك وسىنداى قاچەتتىلىكتى
 قاناعاتاندىرۇ تۇرعىسىنان قالىپتاستى ارى ونى قورعاۋشى قارۇ
 سىپاتىمەن ۇمىر سۇردى جانە ونىڭ دامۋىنا سايكەس دامىپ،
 كەمەلدەنىپ وتىردى. زالك اتاۋلىنىڭ بارلىعى قوعامدىق تارتىپتى،
 اماندىقتى جانە ونىڭ ورنىقتىلىغىن قورعاۋ ماقساتىندا جاسالادى.
 وسىنداى قاچەتتىلىك نەگىزىدە كوشپەندى قازاق دالاسىندا دا ۇز
 ەرەكشەلىگىنە سايكەس، بويىسۇناتىن زاڭدارى بولغان. قازاق زاڭدارىنىڭ
 قاينارى تىم اردا جاتقان، اۋىزدا ايتىلىپ، قاتاك اتقارىلاتىن جازىلماعان

زاڭدار بولدى. بۇل قازاقتىڭ ەرتە داۋىرىندەگى رۇ - تايپالارىندا، كەينىگى تايپالار. وداعىندا، ياعنى، ساق، ۇلى-جۇز، ۇيسىن، قاڭلى جانە عۇندار كەزىندە جولعا قويىلعان ادەت - زاڭدارى ەدى. قازاق تاريحىندا تۇڭغىش خان اتىندا جاريالانىپ، زورلىقتى كۇش سىپاتىمەن ايگىلەنگەن زاڭ «قاسىم خاننىڭ قاسقا جولى» بولدى. بۇل زاڭغا كەيىن ەسىم خان كەزىندە ەبىر رەت، تاۋكە خان داۋىرىندە تەلى ەبىر رەت ەلەۋلى وزگەرىستەر ەنگىزىلىپ تولىقتاندى. بۇل قازاقتىڭ ورتا عاسىردىلى زاڭدارى ەدى. تايۋ زاماندا قازاقستاننىڭ كەڭ - بايتاق جەرىن رەسەي جاۋلاپ العاننان كەيىن رەسەي ۇكىمەتى اسلىنىدەگى قازاق زاڭدارى نەگىزىندە ەبىرتالاي جەرگىلىكتى زاڭ - ەرەجەلەردى جاريالاپ، قازاق جەرىن وسى ارقىلى باسقاردى. قازاقستان وڭىرىندە قازاق زاڭدارى قازان تۇڭكەرىسىنەن كەيىن كەڭەس ۇكىمەتى ورناپ، ۇز زاڭ - ساياساتىن جولعا قويغانغا دەيىن انقارىلدى. ال جۇڭگودىلى قازاقتاردا دا نەگىزىنەن قازاق حاندىلى كەزىندەگى زاڭدار ازاتتىق قارساڭىنا دەيىن جولعا قويىلدى. جۇڭگونىڭ التاي وڭىرىنە قونىستانعان اباق كەرەي رۋلارى 1836 - جىلى وزدەرىنىڭ بىلەرىن سايلاپ جەرگىلىكتى زاڭ - ەرەجەسىن جاساپ، 1950 - جىلدارغا دەيىن اباق كەرەي رۋلارى شىندەگى ەلتىرى داۋىنان ەردىڭ قۇنىنا دەيىنگى تالاس - تارتىستاردى وزدەرى شەشىپ كەلدى.

قازاقتىڭ بايرىلى زاڭ - جارەملارى مەيلى ول ەجەلگىسى، ورتا عاسىردىلىسى جانە تايۋ زاماندىلىسى بولسىن، تۇگەلدەي قوعام قاچەتىنە ساي جاريققا شىعپ، ۇز تۇسىندىلى تۇرلىشە قوعامدىق قاتىناستاردى تارتىپكە سالۋدا، قوعام ورنىقتىلىعىن ساقتاۋدا؛ قازاق حاندىقتارىنىڭ بىلىك جۇيەسىن ارناغا تۇسىرۋدەن تارتىپ، كورشى ەلدەرمەن بولعان دىپلوماتىيالىق قاتىناستاردى رەتكە سالۋدا؛ كوشپەندى قازاق حالقى اراسىندىلى تۇرلىشە ازاماتتىق سىتەرى مەن قىلمىستىق سىتەرى جانە داۋ - شارلارنى شەشۋدە اتقارعان رولى وتە زور بولدى. ال، قازىرگى قازاقتار اراسىندا دا بايرىلى زاڭ - جارەملارنىڭ نىقپالى، كەيىبىر عۇرىپ -

ادەتتىك سالتتارى ۋالى دە ساققالۇدا. ارينە ونىڭ ۇنامدى جالعنداعى
 تقپالى دا، ۇنامسىز جالعنداعى تقپالى دا، (مىسالى، قالىڭ مال سىندى
 كەلەڭسىزدىكتەر كەيىر اۋىل - قىستاق تاردا ۋالى دە جالعاسۇدا) ۋومىر
 سۇرۇدە. بۇل ۋداستۇرلى زاڭدارداعى كەيىر وزىق بەلگىلەمەلەر
 جەرگىلىكتى زالڭ - ەرەجەلەردە دە كورىنىس تاپتى. مىسالى،
 شىنجياڭنىڭ ىلە قازاق اۋتونوميالى وبلىسىنىڭ «جۇڭخۇا خالىق
 رەسپۇبلىكاسىنىڭ نەكە زاڭىن» اتقارۋ جونىندەگى قوسىمىشا
 بەلگىلەمەسىنىڭ 4 - تارمىعىنىڭ 2 - تارماقشاسىندا: «قازاقتاردا جەتى
 اتا كۆلەمىندەگى ەرلەر جۇيەسىندەگى جاقىن تۇستاردىڭ نەكەلەنۋىنە
 بولمايدى دەگەن ۋداستۇرلى سالتى دارىپتەلەدى» دەپ ايقىن بەلگىلەنگەن.
 قازاقتىڭ بايىرىمى زاڭدارىن زەرتتەۋدىڭ قۇنى - قازاقتىڭ مادەنيەت
 تاريحىنا، سونىڭ ىشىندە قازاقتىڭ زالڭ مادەنيەتى تاريحىنىڭ دامۇنا
 شىكەرلىي تالداۋ جاساپ، سول كەزدەگى جانە قازىرگى قازاقتار جاساپ
 وتىرعان ەلدەر مەن ۇڭىرلەردەگى قوعامنىڭ ورنىقتىلىعى جانە دامۇنا
 جاسايتىن رولىن دۇرىس بلعالاۋدا كەلەلى رەال ماڭىز الادى. ال مادەنيەت
 تۇرىمىنىڭ كوز جىبەرگەنمىزدە قازىرگى ەلدەگى ەر ەلدىڭ،
 اسىرەسە جۇڭگو مەن قازاقستاندا دارىپتەلگەن جاراسىمدى قوعام قۇرۋ،
 دۇنيەنىڭ بەيىتتىشىلىگىن بلگەرلەتۋدە دە كەلەلى ماڭىزعا يە. مۇنان
 سىرت، كەزىندەگى يىللەردىڭ ادامگەرشىلىگى، قارا قىلدى قاق جارغان
 ادبلىدىگى تۇرىمىنىڭ جاراتقان وتكەن تاريحىمىزدىڭ وسىنداي ۋبىر
 رۇحانى بايلىعى، يلغىي، بەيزاتتىق مادەنيەتى كەيىنگى ۇرپاقتارىمىزدىڭ
 ماقتانا ەسكە الۇنا، ونى قۇرمەتتەۋىنە يە بولاتىندىعى داۋسىز. بۇل ۋارى
 قازىرگى كەزدەگى جۇڭگو جانە قازاقستان سىياقتى ەلدەردەگى ۋادىليا
 سالاسىندا ادبلىدىكتى، كىرىشكەن سىزدىكتى دارىپتەۋدە، اسىرەسە، ونى
 ناقتىلى سىكە اسىرۋدا ۇلگى بولارلىق، اينا ەتەرلىك قونعا يە كەندىگى
 داۋسىز.

قازاق خاندەيىنىڭ زاڭدارى ۋىلى تۇجىرىمدى، ەستە ساقتاۋعا
 ىڭعايلى، ۇيقاستى، ەرىشمىدى، شەشەن سوزدەرمەن قۇراستىرىلادى.

مسالى، «ئادىل بىلىك — التىن تارازى»، «قارا قىلدى قاق جارۇ»، «تۇرا بىدە تۇغان جوق»، «جەتپەگەن بىلىك جەتى ۇلىقتىڭ ەسىگىن اشادى»، «باتىر ايعاق، بالۋان كۇا»، «سورعالاعان قان، سويداقتلعان ەز»، «ەر ۇلتىرىپ، ۇرىس بۇزۇ»، «ەل شاۋىپ، مال تالاۋ»، «تابانداپ ۇرىپ، تاپ شىعۇ»، «باتا تىمەسە، قاتا ەتيۇ»، «قساسقا قان، وقىسقا قۇن»، «جازىققا جازا، ايسىقا ەنجى»، «حانعا حاندىق، بىگە بىلىك»، «موينىنا قوساق، ارتىنا تىركەۋ»، «سەمسەر استىندا سەرت جۇرمەيدى، يىلگەن باستى قىلىش كەسپەيدى». «الدىڭا كەلسە اتاڭنىڭ قۇنىن كەش»، «جان الپ جات بولما»، «اشىققان ۇرى — اشىنعان دولى»، «مال اشۋى جان اشۋى»، «الدىرعان البىرت — اناسىنىڭ قويىنىن اشادى»، «قويماىى نە كورگەن الادى، نە كومگەن الادى»، «ەردىڭ قۇنى ەكى ۇجۇز جىلقى»، «ات تۇيلىعىن تاي باسادى»، «ەيت تولىۋى ۇبىر كۇشىك»، «اكە ولسە مۇلكى مۇرا»، «اعا ولسە جەڭگە مۇرا، ەردەن كەتسە دە ەلدەن كەتپەيدى»، «داۋ — ايتىس، بارىمتا — قايتىس»، «سۇدىڭ تۇبىن شىم بوگەيدى»، «داۋدىڭ تۇبىن قىز بوگەيدى»، ت. ب. بۇلار ماقال — ماتەل تۇرىنىدە ەل اراسىنىدا ساقتالىپ كەلدى.

قازاقتىڭ بايىرىعى زالڭ — جارعىلارنا قاتىستى ناقتىلى دەرەكتەر ۇبىزدىڭ قولىمىزعا تولىق كۇيىندە جەتكەنى جوق. سەبەبى، كەزىندە قازاق دالاسىندىلى شاپقىنشلىق، اقتابان شۇبىرىندىلىق، اۋمالى — توكپەلى جاعدايلار سالدارىنان حالقىمىزدىڭ وسى ۇبىر باي مۇرا ۇلگىلەرى تىستەگەننىڭ اۋزىندا، ۇستالعاننىڭ قولىندا كەتىپ، كوبى جوعالىپ ۇبتىتى. ال كەيىنگى سولاقاي ساياساتتىڭ تۇسىنىدا دا «كونەنىڭ قوقسىعى»، «فەوداللىزمنىڭ قالدىعى» دەپ قارالىپ، تالاي مۇرالار ساقتاۋشىسىمەن قوسا قىداي سىپىرىلدى. سونداي بولا تۇرا وتكەن تارىخىمىزدىلى ۇلگىلى، ونەگەلى ستەر، بىلىكتى بىيلەر مەن ولار جاساپ كەتكەن جول — جورالار، زالڭ — جارعىلار جانە ولاردىڭ قارا قىلدى قاق جارا وتىرىپ شىعارعان ۇكىم ۇلگىلەرى، كەسكەن كەسىمدەرى، ايتقان تورەلىكتەرى، وسىيەت سوزدەرى اىگىلەنگەن اۋىز ادەببەتىنىڭ مۇرالارى

